Consideraţii asupra artei bisericilor voievodale din Ţara Zarandului

PAVEL BINDER

Literatura de istoria artei referitoare la monumentele româneşti din Ţara Zarandului este destul de bogată. Şi aceasta nu poate fi o întîmplare. Bisericile de piatră şi fragmentele de pictură murală din Crişcior şi Ribiţa datează de la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui următor, păstrînd unele din cele mai vechi tablouri votive româneşti din ţară.

Figura ctitorului, împreună cu aceea a soţiei sale din biserica de la Crişcior, stăruie pe peretele vestic al acesteia. Inscripţia pictată, cu elegante caractere chirilice, îl denumeşte astfel: *„Robul lui Dumnezeu ctitorul jupanul Bălea"*[1].

În biserica din Ribiţa tabloul votiv, păstrat pe peretele sudic, are următorul text slavon: *„Cu vrerea Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu săvîrşirea ... jupînul Miclăuşu şi cu jupîniţa Stana ... în zilele lui Jicmond ... au isprăvit ... popa Dragoşin, în anul 6925 [1417] în luna lui iulie 15, s-a isprăvit şi s-a zugrăvit cu mîna ..."*. Din nefericire inscripţia nu poate fi citită în întregime şi probabil va rămîne pentru totdeauna ascuns numele zugravului.

După cum remarcă istoricul de artă Vasile Drăguţ, asemănările cu picturile bisericii din Crişcior sînt evidente, încît se poate vorbi de acelaşi meşter. Gama cromatică mai bogată şi desenul mai ferm de la Ribiţa sînt mărturiile concludente ale unei faze mai evoluate[2].

Silviu Dragomir, autorul primei monografii despre bisericile româneşti din Zarand[3], a întocmit biografia şi tabloul genealogic al jupînului Bălea din Crişcior. Pe tabloul votiv amintit apar jupînul Bălea, jupîniţa Vişa, Ştefan Bălea şi Laslău Bălea, fiii lui Iova şi nepoţii jupânului Bălea.

jupânul Bălea — jupîniţa Vişa

Iova

Ştefan Bălea — Laslău Bălea

Jupânul Bălea, numit voievod *(Belam Vajda)* la începutul secolului al XV-lea primeşte ca donaţie satele Crişcior, Zdrapţi şi Ţărăţel *(Kritsor, Zraycz et Czerczel)*. În anul 1415 voievodul Bălea din Crişcior *(Boaly de Krestior)* a fost executat din ordinul lui Pipo Spano de Ozora. Se pare că moştenitorul satului Crişcior a fost Laslău Bălea, amintit de tabloul votiv de mai sus. In anul 1445, *„Ladislau de Bolya"* este pomenit ca unul din reprezentanţii districtului românesc Crişul Alb. Din aceste date Silviu Dragomir conclude că districtul Crişul Alb îşi avea centrul în Crişcior, unde stătea voievodul.

Din acest izvor istoric reiese că tabloul votiv din Crişcior reprezentînd pe voievodul Bălea şi familia sa a fost pictat prin 1410, încă înaintea execuţiei jupânului Bălea, dar după ce nepoţii lui, Ştefan şi Ladislau (cel din urmă amintit în 1445) se născuseră.

O situaţie similară se observă şi la Ribiţa. Aici urmaşii fraţilor Vladislav şi Miclăuş, reprezentaţi în tabloul votiv din 1417, sînt voievozii Şerban şi Ioan *(Sorban et Johanni de Ribicze wayvodis nostris dilectis)* din 1445[4].

Atît Ribiţa cît şi Crişciorul erau reşedinţele voievozilor români din comitatul Zarandului. Conform documentului din 1390, cetăţii regale Şiria din comitatul Zărandului îi aparţineau districtele româneşti Hălmagiu, Căpîlna, Ciuci (azi Vîrfurile), Obîrşia Crişului, Arăneag, Cladova şi Crişul Alb[5]. Actul de donaţie din 1439 aminteşte de următoarele districte româneşti: Cladova, Arăneag, Căpîlna, Vîrfurile, Hălmagiu contopit cu districtul Crişul Alb sau Baia de Criş, Ribiţa şi Băiţa[6]. Districtul Ribiţa din 1439 este identic cu districtul românesc Obîrşia Crişului amintit în 1390.

Afară de bisericile voievodale din Crişcior şi Ribiţa — care prin urmare erau zidite în reşedinţa voievozilor unor districte româneşti —, mai avem date despre biserica de piatră din Hălmagiu. Voievodul român din această localitate *(homo noster citet Bybarch vaivodum olakarum de Holmad)* este amintit încă din 1359[7].

Márki, autorul unei ample monografii despre judeţul Arad, afirma că biserica bizantină cu navă în cruce din Hălmagiu a fost construită de voievodul român care avea reşedinţa aici[8]. Deocamdată nu avem la dispoziţie date despre bisericile voievodale de piatră din Vîrfurile, Căpîlna (azi Siliştе), Arăneag şi din alte districte româneşti din Zarand. Exemplul altor biserici de piatră din Hunedoara (Densuş, Strei etc.) şi Maramureş (Peri, Cuhea — azi Bogdan Vodă) duc la concluzia că voievozii români fiind mai bogaţi şi puternici, în reşedinţele lor, zideau biserici de piatră, pe cînd cnezii şi poporul de rînd se mulţumeau cu biserici de lemn.

Arta zidăritului şi a picturilor murale la românii din Transilvania şi Crişana îşi avea în mod firesc centrul în şantierele bisericilor de piatră voievodale.

În biserica fostei mănăstiri din Rîmeţi de lîngă Aiud se păstrează o inscripţie murală cu următorul text: *„Am scris eu mult greşitul, robul lui Dumnezeu, Mihul zugrav din Crişul Alb/*Михуль Зуграф Бълокришьць, *sub păstorirea arhiepiscopului Gheorghe, în zilele lui Matiiaş Crai la anul 1486, luna iulie 2"*[9]. Vasile Drăguţ, autorul unui documentat studiu despre zugravul Mihu, nu precizează însă de unde era acest *„Mihu din Crişul Alb"*.

Din cele arătate mai sus reiese că prin Crişul Alb trebuie înţeles districtul românesc din jurul oraşului Baia de Criş, sau chiar Crişciorul[10], reşedinţa voievozilor români din districtul Crişul Alb. Cunoscînd faptul, că în evul mediu multe meserii se moşteneau din tată în fiu, putem afirma cu oarecare siguranţă, că zugravul Mihu a fost fiul sau nepotul zugravului anonim din Crişcior, care a executat artisticele picturi murale din bisericile voievodale din Crişcior (ca. 1410) şi Ribiţa (1417).

„Şcoala de zugravi" din Crişcior — care şi-a început activitatea încă înaintea lui Gavril Uric, primul pictor român cunoscut — se pare că a jucat un rol principal în împodobirea interioară a multor biserici româneşti din Hunedoara şi Ţara Zarandului (Crişcior, Ribiţa, Peşteana, Leşnic, Densuş, Zlatna, Rîmeţi etc.).

Inscripţia din Rîmeţi mai are şi o altă importanţă: pentru anul 1486 atestă păstoria arhiepiscopului ortodox Gheorghe cu reşedinţa chiar la Rîmeţi sau la Alba Iulia. Cu cîţiva ani mai înainte (1479) este amintit *„Ioanniti methopolitani Albajulensis"*[11].

Studiul monumentelor istorice medievale româneşti, din Ţara Zarandului dovedeşte că pe infrastructura bisericilor de lemn sătеşti, în reşedinţele voievodale, în cursul secolelor XIV—XV, se ridică biserici de piatră. E emplul bisericilor de piatră din Ţara Zarandului arată că toate erau ctitorii ale voievozilor români. La Crişcior se formează o şcoală de zugravi care a funcţionat în tot cursul veacului al XV-lea. În persoana înaintaşului zugravului Mihu din Crişul Alb (Crişcior) se conturează figura primului pictor român. Totodată portretul jupânului Bălea din Crişcior constituie cea mai veche imagine a unui voievod român din Transilvania.

---

[1] Vasile Drăguţ, *Vechi monumente hunedorene*, Bucureşti, 1968, p. 47.

[2] V. Drăguţ, *op. cit.*, p. 49—50.

[3] S. Dragomir, *Vechile biserici din Zarand şi ctitorii lor în sec. XIV şi XV*, în „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secţia pentru Transilvania", Cluj, 1930, p. 223—264.

[4] S. Dragomir, *op. cit.*, p. 245—246.

[5] *„Castrum nostrum regale Vilagoswar vocatum, in comitatu de Zarand situatum necnon districtibus olahalibus Halmag, Kapolna, Chych, Keresfew, Aranag, Kaladna, possessio Feyrkeresbanya"*, cf. Lukinich E., *Documenta historiam Valachorum in Hungariam illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, Budapesta, 1941, p. 397; Silviu Dragomir şi Sabin Belu, *Contribuţii la istoria aşezărilor româneşti din Munţii Apuseni*, „Cumidava", II, Braşov, 1968, p. 68.

[6] Pesty Frigyes, Magyarország helynevei, I, Budapesta, 1888, p. 421—423.

[7] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. II, Sibiu, 1897, p. 172, doc. nr. 758. În anul 1525, Ştefan Moga avea în subordine două voievodate *(Waywodatus Stephani Moga, tam major quam minor)*, vechile districte Hălmeag şi Căpîlna, cf. acad. David Prodan, *Domeniul cetăţii Şiria la 1525*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj", III, 1960, p. 40—41.

[8] Recenzie publicată în „Archaeologiai Értesitö", 1892, p. 256.

[9] Vasile Drăguţ, *Zugravul Mihu şi epoca sa*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", Seria Artă plastică, 13, 1966, nr. 1, p. 39—43.

[10] După S. Dragomir, Crişcior se mai numea şi Crişul Alb, cf. N. Drăganu, *Românii în veacurile IV—XIV pe baza toponimiei şi onomasticii*, Bucureşti, 1933, p. 311—312.

[11] Zsatkovits Kálmán, *Egy kis helyreigazitás*, în „Századok", 1897, p. 172.

Miron Barnovschi ctitor în Suceava

VASILE DRĂGUŢ

Într-un articol anterior am încercat să demonstrăm întrucît epoca lui Miron Barnovschi merită să fie considerată cu toată atenţia, numărul mare de ctitorii ridicate în scurta lui domnie, ca şi programul lor defensiv constituind argumente temeinice pentru aşezarea acestei epoci la loc de cinste în istoria artelor din Moldova medievală[1]. Rîndurile ce urmează îşi propun să întregească imaginea activităţii ctitoriceşti a destoinicului voievod, pe baza unor ştiri mărunte risipite în diferite publicaţii.

---

[1] Vasile Drăguţ, *O epocă artistică uitată: epoca lui Miron Barnovschi*, „Buletinul monumentelor istorice", 1973, nr. 1, p. 15—24

https://biblioteca-digitala.ro

Astfel, în „Index Zolkieviensis" găsim următoarea informație: *„Ioanu Mironu Barnovschi vodă dăruiește casa sa proprie dimpreună cu o pivniță de peatră din Suceava me.ropoliei de acolo ad s-tum Georgium, unde sîntu depuse moaștele s. Ioanu celui Nou și încuviințează să vîndă în numita casă vinu, răc.iu ș.a.m.d. fără a fi supusu la decimă, însă în scopu de-a înlesni procurarea luminatului pe lîngă sântele moaște; dato Iași, 7135, april 20"*[2].

Aflăm deci, că Miron Barnovschi avea o reședință la Suceava pe care o dăruia în 1627 mănăstirii Sf. Gheorghe din acel oraș. Dania voievodului pentru biserica mitropoliei sucevene ar putea contribui și la datarea paraclisului ctitorit de Anastasie Crimca în vecinătatea aceluiași monument, paraclis a cărui pisanie precizează că a fost înălțat *„în zilele blagovostivului Domn Miron Barnovschi"*[3]. Într-adevăr, între cele două acte de devoțiune pare a exista o consonanță, motivată, poate, la timpul respectiv, de interesul pe care atît domnul cît și mitropolitul Moldovei l-au avut pentru vechiul lăcaș de cult sucevean.

Dar existența la Suceava a casei lui Miron Barnovschi se conjugă și cu alte elemente care vin să pună în lumină și să nuanțeze legăturile pe care voievodul le-a avut cu orașul Suceava. Astfel, în 1784 un grup de cetățeni suceveni, răspunzînd unui chestionar austriac, arată că în localitate se găsesc mai multe biserici, între care una cu numele de *Barnowscy*[4].

Nici un alt document nu mai amintește despre faptul că în Suceava ar fi existat o biserică ctitorită de Miron Barnovschi, care să-i poarte numele, dar există un puternic temei pentru a da crezare știrii de mai sus.

Încă în 1903, Eugen Kozak relata că în apropiere de hotarul Langer din Suceava, în punctul numit „pivnița de vară" (Sommerscher Keller) a fost găsită o piatră de mormînt tăiată și refolosită ca uscior. Pe această piatră se mai putea descifra inscripția: „... мѕ гспд (и) ү нашемү їѡ мирон барновск (е?) воивода ... | м ... | ... . лісъ и пръставїсъ в лто ..."[5] adică *„domnul nostru Io Miron Barnovschi voievod ... și s-a pristăvit în anul..."* Kozak presupunea că după uciderea lui Miron Barnovschi la Constantinopol, în 1633, boierii i-au adus trupul și l-au înmormîntat într-un cimitir din Suceava. Dezafectarea cimitirului și refolosirea pietrei funerare ca toc de ușă s-ar fi întîmplat după părerea sa, în secolul al XIX-lea[6].

Coroborînd cele două știri, credem că se pot trage următoarele concluzii: a existat o ctitorie a lui Miron Barnovschi în Suceava, situată probabil în vecinătatea caselor sale; în această biserică a fost înmormîntat trupul nefericitului voievod, după năpraznica sa moarte întîmplată la Constantinopol din ordinul sultanului Murat. Rămășițele domnești nu puteau fi înhumate într-un cimitir, cum presupunea Kozak, ci neapărat într-una din ctitoriile sale, potrivit tradiției. De ce la Suceava și nu în noua cetate de scaun de la Iași, unde se află o importantă ctitorie a domnului, biserica sfînta Maria-Barnovschi? Poate din același motiv de taină protectoare pentru care, cîteva decenii mai tîrziu, piatra de mormînt a lui Constantin Brîncoveanu avea să rămînă fără nici o inscripție. În capitala țării, iscoadele turcești mai ușor ar fi putut afla despre cinstirea postumă dată celui răpit vieții prin sîngeroasa hotărîre a Porții otomane.

Locul ctitoriei sucevene a lui Miron Barnovschi ne este, deocamdată, necunoscut. Rămîne dincolo de orice îndoială că o asemenea ctitorie a existat, ea sporind numărul — și așa destul de mare — al lăcașurilor de cult ridicate de harnicul voievod. Alături de cetatea Dragomirnei, de casele și de biserica de la Toporăuți, casele și biserica din Suceava definesc cu mai multă claritate atașamentul pe care, îl știm bine, Miron Barnovschi l-a avut pentru Țara de Sus a Moldovei.

[2] *Index Zolkieviensis*, doc. 30, publicat de Gh. Popovici, în „Candela", III, noiembrie 1884, p. 687.

[3] G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, p. 90—91.

[4] Rudolf Gassauer, *Contribuții la istoria Sucevei și a împrejurimei*, în „Anuarul liceului ort. Ștefan cel Mare în Suceava"; Suceava, 1927, p. 27. Documentul citat de autor este „Commissions Protokoll über die sämtlichen Privat-besitzungen in der landesfürstlichen Stadt Sutschava", document aflat în arhiva tribunalului din localitate.

[5] Eugen Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, I, *Steininschriften*, Viena, 1903, p. 153. Piatra se află acum în muzeul orașului.

[6] E. Kozak, *loc. cit.*, nota 1.

Grigorescu inedit

MIHAI APOSTOL

Într-un articol publicat în 1957[1], Barbu Brezianu socotea de datoria sa să prezinte mărturii în legătură cu *„cea dn urmă biserică pictată de Grigorescu"*, pentru că *„nici unul din biografii „zugravului" n-au menționat"* pînă la acea dată decorația murală a bisericii din Puchenii Mari, jud. Prahova. Elementele folosite în articolul său au fost de natură să elucideze paternitatea picturii *„sfioasei bisericuțe din Pucheni"* și să sancționeze *„sacrilegiul plastic"* al restauratorilor.

Cu Puchenii, zestrea lăsată Prahovei de Nicolae Grigorescu se îmbogățește cu o „nouă" pictură murală care se adăuga celor cunoscute, de la Băicoi (unde debutase alături de zugravul Nițâ Pîrîianu, în 1853, la biserica de pe moșia Cleopatrei Trubețkoi, născută Ghica) și Zamfira (unde fusese ajutat de Nae Pantelimonescu). Atracția acestei Prahove bogate și primitoare va fi vădită. Prin 1891 se va instala definitiv pe aceste meleaguri unde se va stinge, în același an cu un alt titan al culturii românești, B. P. Hasdeu — magul de la Cîmpina.

Băicoiul, Zamfira și Puchenii, la care se adaugă Cîmpina cu muzeul memorial organizat în casa sa constituie tezaurul grigorescian al Prahovei. În prezent vine să i se adauge o nouă podoabă, pînă azi necunoscută cercetătorilor. Este vorba de biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului din satul Mărginenii de Jos, comuna Filipeștii de Tîrg, considerată monument de arhitectură.

Situată în zona precolinară de la nord-vest de Ploiești, monumentul adus în discuție — o modestă bisericuță sătească din veacul trecut (plan treflat, abside poligonale la exterior, semicirculare la interior, pridvor cu geamlîc etc.) — pălea în fața celorlalte obiective istorice din comună: ruinele palatului Cantacuzino (construcție monumentală, ridicată de postelnicul Constantin Cantacuzino între 1633—1653 și pomenită de Paul din Alep în însemnările sale de călătorie), conacul Filipescu (monument al secolului al XVIII-lea, ridicat pe o așezare mai veche de către urmașii lui Dumitrașcu Filipescu stolnicul), poșta veche (ridicată pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea pe vechiul „drum al domniei"), crucea din vremea lui Matei Basarab și ruinele casei Cantacuzinilor (care după tradiție ar fi fost conacul lui Preda Buzescu, primit în dar de la Mihai Viteazul)[2].

Ctitorie a aceluiași *„Nicolae biv căpitan za Dorobanț"* din Pucheni (care ar fi cumpărat moșia și conacul din Mărginenii de Jos de la Radu Greceanu, căruia îi fuseseră vîndute între timp), construcția a fost terminată în 1855 iunie 15 (deci înaintea celei din Pucheni), după cum se arată în pisanie. În același an, Nicolae Niculescu Dorobanțu, ctitorul celor două bisericuțe de sat, încetează din viață.

Așa cum Iorgu Niculescu continuă și termină ctitoria tatălui la Pucheni, pictarea ctitoriei din Mărginenii de Jos revine celuilalt fiu Dimitrie Niculescu (mort în 1863), care, îndemnat de mama sa Smaranda, s-a achitat de această obligație familială.

Faptul acesta ne-a determinat să-i alăturăm și alte argumente, care împreună să întărească supoziția noastră după care această bisericuță a fost și ea pictată de Nicolae Grigorescu.

Pornind de la identitatea ctitorilor și a arhitecturii, am căutat să facem o comparație între pictura celor două ctitorii și am încercat o paralelă și cu pictura de la Agapia (1858—1860), după cum se știe contemporană cu Puchenii. Asemănarea ne-a izbit. Un *Crist pe Golgota*, înainte de răstignire, aflat azi la biserica Sf. Ioan Botezătorul din Vaslui[3] (fig. 1) și provenind tot de la Agapia

[1] Barbu Brezianu, *Cea din urmă biserică pictată de Grigorescu*, „Studii și cercetări de istoria artei", an. IV, nr. 1—2/1957, p. 255—276.

[2] Mihai Apostol și Mihail Vulpescu, *Muzee și monumente prahovene*, Ploiești, 1971, p. 126—128.

[3] Octavian Mărculescu, *Un tablou necunoscut al pictorului Nicolae Grigorescu*, „Biserica ortodoxă română", an. LXXXI (1963), nr. 9—10, p. 1005—1008.

Fig. 1. *Crist pe Golgota*, varianta de la Mărginenii de Jos.

Fig. 2. *Crist pe Golgota*, varianta de la Agapia.

https://biblioteca-digitala.ro